

DOI 10.31558/2519-2949.2023.4.23

УДК 327.83

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2747-2780>Чумак О. М., *Воєнна академія імені Євгенія Березняка*

ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНИ ПАНТЮРКІЗМУ ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГЕОСТРАТЕГІЇ ТУРЕЧЧИНИ

Сучасні процеси глобалізації у світі з одного боку характеризуються інтенсивністю перебігу інтеграції країн: формуються глобальні економічні союзи, розбудовуються наднаціональні інститути, з іншого боку спостерігається зростання національної самосвідомості, підвищення ролі етнічного чинника у суспільно-політичному розвитку країн. Етнічні спільноти, як суб'єкти політики, одночасно мають вплив і на внутрішні, і на міжнародні процеси.

Дослідження пантюркізму, як нового етапу розвитку доктрини об'єднання всіх тюркських народів, та його вплив на геополітику Туреччини, на сьогодні викликає значний науковий інтерес. Пантюркізм – виклик для багатьох країн, оскільки його використання з високою ймовірністю загострює етнополітичні відносини та живить відцентрові настрої тюркомовної частини суспільства.

В статті розглянуто етапи розвитку доктрини пантюркізму в історичній ретроспективі. Проаналізовано вплив даної концепції на зовнішньополітичний курс Турецької Республіки в минулому та роль сучасних тенденцій, які пов'язані з новаціями у геополітичних поглядах, з синтезом пантюркізму з ісламом, з впливом соціальних вимог. Наголошено на важливості дослідження пантюркістських впливів на кримськотатарську громаду, налагодження позитивних відносин з якою буде мати серйозний вплив для України в міжнародних дипломатичних відносинах. Також обґрунтовано прогноз щодо подальшого впливу цієї ідеології на політичну ситуацію у сучасній Туреччині.

Визначено, що пантюркізм сьогодні виступає як: 1) багатогранна програма системної інтеграції Турецької Республіки і тюркомовних країн у сфері мови, культури та освіти на базі турецького алфавіту, лінгвістики, історії, літератури та культури; 2) максимум прагматизму для економіки та енергетики Туреччини, отримання доступу до сировинних ресурсів дружніх Азербайджану та республік Центральної Азії; 3) активна дипломатична діяльність Анкари із забезпечення інтересів дружніх тюркомовних країн (включаючи країни СНД) у відносинах із Заходом, а також у разі конфліктних ситуацій (наприклад, під час вірмено-азербайджанського конфлікту), а також сприяння ісламській консолідації; 4) формування інтегрованих різноманітних загальнотюркських державних та недержавних інститутів з метою партнерства та міжнародної співпраці.

Ключові слова: тюркізм, пантюркізм, геостратегія, міжнародна політика, етнополітика, зовнішня політика Турецької Республіки, ідеологія Туреччини, співробітництво, українсько-турецькі відносини.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний зовнішньополітичний курс Турецької Республіки не має єдиного геополітичного напрямку та вирізняється своєю багатовекторністю. Туреччина однаково спрямована на зближення з близькосхідними країнами та зміцнення турецько-американського політичного діалогу, має бажання стати енергетичним транспортним вузлом та не полишає планів щодо членства в ЄС. З 2014 р. також значно активізувався політичний діалог між Турецькою Республікою та Україною. Обидві країни зацікавлені у вирішенні безпекових проблем та беруть активну участь у миротворчих процесах у чорноморському регіоні.

Розглядаючи Туреччину як стратегічного партнера, що зацікавлений не тільки в економічній, а й політичній співпраці, Україні необхідно також враховувати й ідейно-ціннісну основу зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки. Знання етнічних особливостей турецької нації, її інтеграційних ідей та розуміння їх впливу на логіку й мотиви дій Туреччини у зовнішній та

внутрішній політиці допоможуть прогнозувати можливі ризики, проводити превентивну політику та уникати конфліктних ситуацій в процесі взаємодії наших держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеологічні основи внутрішньої та зовнішньої політики Туреччини, її історичний розвиток від османізму до кемалізму та пантюркізму завжди викликали інтерес наукової спільноти. Дослідження проблем тюркології, а також виникнення та розвитку ідеологій кемалізму та пантюркізму розглядали у своїх працях У. Хостлер, Я. Ландау, К. Валькер, Д. Робінсон, М. Мейєр, А. Міллер, Р. Мевлан-заде, Е. Оганесян, Ю. Барсегов, М. Гасратян та інші.

Останні два-три десятиліття основні ідеології Туреччини перетинаються та синтезуються, що характеризує сучасну зовнішньополітичну концепцію республіки як політику національних інтересів, яка відштовхується від історичного минулого. Значний внесок у розгляд питань сьогочасних проблем тюркології та модернізації доктрини пантюркізму зробили такі дослідники як М. Арфа-заде, Ф. Нахаванді, М. Айдин, Б. Араз, З. Онюч, С. Манукян, К. Гаджиєв, В. Головченко, Т. Стародуб, І. Сапицька, П. Швейцер, В. Шестаков, Ю. Узун, К. Буза, Л. Ямпольська.

Цілі статті: розкрити історичні аспекти розвитку ідеології пантюркізму та її вплив на геостратегію Туреччини.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація у сучасному світі з одного боку характеризується інтенсивністю процесів інтеграції країн, формуванням глобальних економічних союзів, розбудовою наднаціональних інститутів, з іншого боку спостерігається зростання національної самосвідомості, підвищення ролі етнічного чинника у суспільно-політичному розвитку країн. Етнічні спільноти, як суб'єкти політики, мають вплив як на внутрішні, так і на міжнародні процеси.

Турецький націоналізм як феномен політичного життя країни з ХІХ ст. і по сьогодні – це процес трансформації суспільства від Османської імперії до Турецької Республіки, що безпосередньо залучав до спільної діяльності різноманітні угруповання національних еліт. Тюркізм став можливим завдяки запозиченню методів західної соціальної науки та прийняттю на озброєння принципу мови в якості провідного фактора. Новий етап розвитку тюркізму базується на доктрині об'єднання всіх тюркських народів – пантюркізмові. На сьогодні ця доктрина перебуває на етапі модернізації та оновлення, що викликає значний науковий інтерес, крім того пантюркізм – виклик для багатьох країн, оскільки його використання з високою ймовірністю загострює етнополітичні відносини та живить відцентрові настрої тюркомовної частини суспільства. На даний час науковці не можуть однозначно визначити якою саме є державна ідеологія Туреччини. Сучасні дослідники у більшості визначають її як синтез ідей утримання статусу “колиски цивілізації” та лідера ісламського миру, мультикультуралізму та ідей панісламізму й пантюркізму. Проте дослідники однозначно сходяться на тому, що визначальною та рушійною силою внутрішнього й зовнішньополітичного курсу Туреччини є концепція пантюркізму. Більша частина важливих подій в історії Турецької республіки ХХ сторіччя так чи інакше пов'язані з цією ідеологією. "Ідеологія пантюркізму, починаючи з кінці ХХ сторіччя, постійно перебувала в концептуальному розвитку та мала практичні форми своєї реалізації. Аналіз системи пантюркістських інституціональних основ достатньо складний: кожний період приводить до появи одних та відмирання інших структур. Існували складні схеми-переплетення цілей та задач державних й недержавних пантюркістських структур" [1]. Саме тому неможливо розглядати концепцію пантюркізму без звернення до історії її формування.

Поняття тюрк в історії людства з'явилося ще в ІV-V столітті. Історія тюркського народу розпочинається із Середньої Азії та, на думку Л. Гумільова, її утворення, формування складних форм суспільного буття та соціальних інститутів, широкий ореол існування, що межував із Візантією, Індією та Китаєм, – став переломним моментом в історії людства, тому що до цього моменту середземноморська та далекосхідна культури були роз'єднані [2].

Саме наприкінці ІV – на початку V сторіччя Європа вперше дізналась про тюрків в період нашестя давніх тюркомовних кочових племен гунів та їх нападу на Візантійську й Римську імперії. Інтерес до тюрків підвищився у період Візантійсько-османських війн та загострився після падіння Константинополя у 1453 році. Активна позиція тюрків в геополітичному просторі обумовила інтерес європейців не тільки до політичних аспектів взаємодії з Османською імперією, а й до її мови, устрою, культури, історії, етнографії. Так, головним об'єктом наукового інтересу європейських дослідників стали тюркські мови, переважно османська [3].

Початок ХІХ ст. характеризується подальшим розвитком інтересу до тюркізму та виникненням у низці європейських країн тюркології як філологічного наукового напрямку. Завдяки першим тюркологам ХІХ – ХХ ст., до яких належали державний та громадський діяч, дипломат, просвітник,

письменник Ахмет Вефік-паша, історик Неджиб Асім, сходовознавець-тюрколог, етнограф, археолог і педагог німецького походження, один з піонерів порівняльно-історичного вивчення тюркських мов й народів Василь Радлов, європейські тюркологи Юліус Банг, Аннемарі фон Габен, Карл Генрих Менгес, Герхард Дьорфер [4], а також популяризації культури та історії тюркських народів у працях таких видатних діячів, як письменник, перекладач, публіцист та громадський діяч Ібрагім Шинасі; поет, журналіст, прозаїк, перекладач та громадський діяч Намік Кумаль; журналіст, письменник, видавець та перекладач Ахмед Мідхад; перша жінка-романістка Ісламського світу Фатьма Аліє Топуз та багатьох інших – зародився феномен тюркізму як політичного явища [5].

Тюркізм формувався під впливом сукупності економічних, політичних та релігійних факторів та багатоаспектно дає про себе знати на різних етапах історії. На початку 70-х років XIX сторіччя посилюється залежність Османської імперії від іноземних країн, яка вже розглядається як об'єкт експансії. Імперія втрачає свої території та зазнає поразок у війнах з Росією. Застосування російськими та європейськими колонізаторами широкого арсеналу методів національної асиміляції спричинило загострення почуття національної гідності тюрків. Так, політика російської імперії, яка включала велику кількість тюркських народів, не передбачала розвитку освіти підданих тюркського походження. Організація мусульманських релігійних центрів диктувалась політичною вигодою, тому віддалялись від європейської частини країни, а також від самих мусульманських поселень. В таких обставинах неминуче посилюється зростання націоналістичних ідей. Явище, яке сприяло цьому, визначили американські дослідники етнополітичних світових тенденцій Т. Гурр, Я. Кранфорд, М. Маршалл: зовнішні тиски на етнічну групу зазвичай посилюють почуття групової ідентичності [6, 7].

Саме на теренах російської імперії, де кількість мусульман наприкінці XIX – на початку XX сторіччя складала 11% населення [8], починає свій розвиток інтелектуальний та культурний тюркізм. Його ідеї полягали в оновленні освіти та культури, відродженні громадського й духовного життя, розгортанні широкої антиколоніальної боротьби серед тюркських народів. У наукових колах цей напрям був представлений лише окремими науковцями того часу, що змогли створити цікаві наукові праці. Серед них можна назвати Чокана Валіханова та Хусаїна Фаїзханова. Більш широкий вплив на розвиток інтелектуального та культурного тюркізму мають діячі культури та мистецтва. Серед них слід зазначити азербайджанського культурного діяча, драматурга М. – Ф. Ахундова, поета Х.-З. Алі-бея, видавця З. Хасан-бея, казанського етнографа Ш. Марджані, Ю. Акчурина (Акчура), кримськотатарського видавця І. Гаспринського [9].

Торкаючись питання історії трансформації тюркізму в ідеологію політичного руху, слід відмітити, що найбільшу роль в цьому зіграли представники тюрко-татарського населення російської імперії. Це пояснюється тим, що націоналізм виникає та розвивається там, де народ позбавлений політичної самостійності та прагне до самозахисту своїх етнорелігійних та культурних особливостей.

Ідеї кримського татарина Ісмаїла Гаспринського (1851-1914 рр.) стали основою нової ідейної течії – пантюркізму, що виникла на початку XX століття. Доктрина не протиставляла себе Заходу, вона базувалась на поєднанні науково-технічного прогресу християнських і збереженні оновлених релігійних принципів ісламських народів. І. Гаспринський розумів пантюркізм як культурний рух, в основі якого лежить синтез національної культури і передових досягнень західної цивілізації, що спрямований перш за все на досягнення єдності між тюркськими народами в світі. Його ідея була альтернативою ісламському фундаменталізму, радикальному націоналізму та світській вестернізації. Слід відзначити фундаментальність внеску І. Гаспринського до опору офіційній політиці русифікації російської імперії. Він започаткував реформу освіти шляхом впровадження нових методів навчання та шляхом викладання світських наук паралельно із богословськими, сприяв розвитку мусульманського друкарства, вів пропагандистську та просвітницьку роботу на сторінках створеного ним періодичного видання «Терджиман» та у власних наукових працях з історії, етнографії та писемної культури, а його проект щодо уніфікації тюркських мов став основою сучасної турецької мови, що змінила османську під час правління Мустафи Кемаля Ататюрка [10].

Надалі тюркізм набуває рис історичного явища, що починає виступати у конкретній дійсності як прояв суспільної активності всіх верств суспільства. Тюркізм стає сукупністю ціннісних орієнтацій тюрків, що забезпечує збереження та розвиток їх етнічних особливостей. Тюркізм стає рухом, що пропагує єдність, братерство та співробітництво тюркських народів, що базується на визнанні спільного етнічного походження, спорідненості мови та близькості культури та сприяє їх просуванню на шляху прогресу та процвітання [11].

Починаючи з 1902 року, концепція І. Гаспринського була перенесена в політичну сферу. У 1904 році вона була заявлена як політична доктрина на сторінках часопису «Тюрк юрду», що видавався в Каїрі. Це було перше видання, у назві якого використовувалось етнічне позначення. Першим маніфестом пантюркізму вважають роботу «Три системи управління» Юсуфа Акчури (1876 – 1935 рр.), політичного діяча, журналіста та історика. На його ідеї великий вплив мали французькі політичні концепції та перш за все ідеї політичної нації.

Юсуф Акчура висував ідею тюрської єдності як єдності мови, раси, звичаїв і моралі, а також релігії. При цьому він зазначав, що османський уряд має відігравати основну роль як наймогутнішого, наймодернізованішого і найцивілізованішого з тюркських товариств. Ю. Акчура пропонував одночасно вести дві політики: тюркську та мусульманську, при цьому ісламську єдність мають очолювати турки. Він залишав відкритим питання про перевагу політики ісламізму чи тюркізму для Османської держави. Ідеї, викладені в роботі Ю. Акчури «Три системи управління», були покладені в основу ідеології молодотурків, унаслідок чого турецькі націоналісти аж до закінчення Першої світової війни підтримували іредентизм (рух за воз'єднання в єдиній державі) тюркських народів поруч із ствердженням першості Туреччини як материнської держави всіх тюрків [12].

Ідеї І. Гаспринського та Ю. Акчури знайшли своє відображення у діяльності мусульманських об'єднань росії в Казані, Уфі, Нижньому Новгороді та співпали із подіями, пов'язаними з Першою російською революцією. Поточна політична ситуація 1905-1907 рр. була пов'язана з арештами та еміграцією провідних російських пантюркістів. У такий спосіб ідеї пантюркізму проникають до Туреччини і стають важливим елементом у формуванні турецького націоналізму.

В цей період Турція потерпає від військових поразок, посилюється борг держави та іноземний контроль над її доходами. Все це сприяє деспотичному режиму “зулум” султана Абдул-Хаміда II (правління 1876-1909 рр.) та вітесненню ідей пантюркізму на другий план. Султан Абдул-Хамід прагнув утримати підвладні народи у покорі й страху. Його правління було побудовано на жорсткому переслідуванні найменших проявів вільнодумства, активно розпалювалася національна та релігійна ворожнеча, провокувалися зіткнення між мусульманами та християнами. Режим Абдул-Хаміда II був відображенням владарювання найбільш реакційних прошарків турецького суспільства, відображав інтереси крупних феодалів, вищого мусульманського духовенства та бюрократії імперії. Країна знов була відкинута до умов життя середньовіччя. Абдул Хамід взяв на озброєння реакційну ідейно-політичну доктрину ісламізму, сприяв діяльності панісламістів. Панісламізм як релігійно-політична ідеологія був розповсюджений не тільки в Туреччині, але й інших мусульманських державах та передбачав утворення так званої “ісламської цивілізації”, яка включала б в себе інші країни Сходу. Але саме в Туреччині панісламізм досяг найвищої точки розвитку та мав найбільшу кількість послідовників. І, фактично, після младотурецької революції (1908-1909 рр.) в період правління младотурок панісламізм закріпився і став ідеологією тих осіб, що виступали за збереження влади султана.

Османізм і панісламізм проіснували як ідеологічні течії приблизно до 1913 року. Після Триполітанської та Балканської війн, які дискредитували ці доктрини та нанесли по ним значний удар, ідея панісламізму відмерла. Нетурецькі народи показали на практиці, що ніякого османізму та панісламізму не визнають, активізували політичну діяльність, стали створювати свої політичні національні клуби та відкрито виступати за надання автономії. Крах згаданих ідеологій ознаменував собою новий виток розвитку пантюркізму. В цей період він базувався вже на ідеях відомого турецького ученого, філософа, письменника, політичного діяча та провідного ідеолога пантюркізму Зія Гьокалпа (1876-1924 рр.).

Інтелектуальна діяльність Зія Гьокалпа перебувала під потужним впливом відомих французьких соціологів і філософів та ідей німецького націоналізму. Особливий вплив на роботи З. Гьокалпа справила філософія Е. Дюркгейма. Під її впливом З. Гьокалп відкинув османізм та ісламізм, надавши пріоритет турецькому націоналізму. Він вважав, що нація повинна мати “загальну свідомість”, щоб вижити, що “людина дійсно стає особистістю тільки тоді, коли вона стає дійсним представником своєї культури” [13]. Він вважав, що сучасна держава повинна стати однорідною з точки зору культури, релігії та національної ідентичності [14]. Ця концепція національної ідентичності була доповнена його вірою в верховенство тюркізму як об'єднуючої чесноти.

Особливу увагу З. Гьокалп приділяв мові, яка є важливим інтегруючим фактором для тюркомовних народів. В мовній незалежності він вбачав основну умову незалежності політичної. Адаптуючи свою націоналістичну концепцію до мови, турецький філософ закликав до очищення мови від запозичень з європейських, арабської та перської мов, хоча це правило не стосувалося найбільш часто вживаних і тюркізованих слів. Роблячи таке виключення,

З. Гьокалп перш за все прагнув до збереження слів, які міцно увійшли у структуру турецької мови та тюрських діалектів і об'єднали їх.

Оскільки держава для З. Гьокалпа фактично була синонімом нації, він категорично виступав проти багатонаціональних імперій, приречених, в його розумінні, на швидку гибель. Виходячи з цього, національні держави повинні підтримувати своїх співвітчизників в державах багатонаціональних. В роботі 1913 року “Тюркизуватися, ісламізуватися, модернізуватися” він відмічав, що задачею тюркізму є створення єдиної тюркської культури за рахунок проведення сучасних та загальних реформ серед всіх тюркських народів. Батьківщиною тюркської нації повинен був стати Туран – ідеальна батьківщина, в якій живуть тюрки, які розмовляють по-тюркськи і яка є союзом тюркських країн. Величезний простір Турану географічно окреслювався на північ від Ірану та в глибину від Кавказу до Саян. При цьому тюркський світ уявлявся як вісь цього великого “Турану”. Відповідно, пантюркізм виступав як концентрований вираз більш широкої і більш розмиті концепції пантуранізму [15].

Філософія З. Гьокальпа протягом часу зазнає суттєвих змін та спрямовується на створення гармонійних відносин між класами в турецькому суспільстві. Він ратував за обмежений розвиток суспільства, який виключає класовий конфлікт, і націю, що прагне до прогресу та розвитку країни. З. Гьокалп відстоював ідею націоналізації всіх аспектів життя, включаючи політику, економіку, мову, архітектуру, музику. В контексті розуміння поняття нації функцію провідної детермінанти виконувала культура. В той же час як З. Гьокальп заперечував космополітизм, він розвивав ідею інтернаціоналізму, намагаючись зберегти баланс між національним відчуттям, ісламом та сучасністю. При цьому він віддавав перевагу селективній вестернізації, що зводиться до технологій. Важливо відзначити, що націоналізм З. Гьокальпа багато в чому залежав від західного впливу і в той же час протистояв йому [16].

Ідеї З. Гьокальпа знаходили різні відгуки. Його вплив час від часу розглядався по-різному: і як расистський та експансіоністський, і як антирасистський та антиекспансіоністський. Ці протилежні тлумачення його спадщини нелегко поділити на прихильників та противників. Так, деякі турецькі політичні течії (такі як “Партія націоналістичної дії”) привласнили його ідеологічний спадок, щоб стверджувати, що він підтримував фізичну реалізацію туранізму, а не пропагував просту ідеологічну пантюркістську спорідненість. Деякі тлумачення ідей З. Гьокальпа, навпаки, стверджують, що його туранізм і пантюркізм були лінгвістичними та культурними моделями, ідеалами, з яких могла виникнути постосманська ідентичність, а не войовничий заклик до фізичної експансії.

Його книга “Основні принципи тюркізму”, що вийшла в 1923 році, стала останнім вагомим внеском в ідеологію пантюркізму. В цій роботі він виступив проти османізму як політики асиміляції народів Османської імперії та проти ісламізму. Описуючи програму об'єднання турків, він акцентує увагу на пануванні тюркізму в мові, естетиці, моралі, створенні сучасних понять сім'ї та держави, незалежних профспілок та піднятті активності суспільства. Останні ідеї З. Гьокальпа мали провідний вплив на позицію Мустафи Кемалю Ататюрка (1881 – 1938 рр.), що спрямував свою діяльність на посилення могутності національної турецької держави і відродження національної самосвідомості, та позначилися на розвитку ідеології кемалізму. М. Ататюрк так казав про Зію Гьокальпа: “Батько мого м'яса та кісток – Алі Різа Ефенді, а батько моєї думки – Зія Гьокальп” [17]. Вже за період правління Мустафи Кемалю Ататюрка пантюркізм як ідеологію було відкинуто. Керівники Кемалістської революції прийняли основи тюркізму, відокремивши його від пантюркізму, й навіть ввели замість тюркізму термін націоналізм, обмежений кордонами Туреччини.

Після поразки Османської імперії в Першій світовій війні та завершення Турецької війни за незалежність реформи Мустафи Кемалю Ататюрка в Туреччині були спрямовані на впровадження у суспільстві західних цінностей та досягнень. На той час була змінена уся суспільна система, яка існувала в Османській імперії: релігія була відділена від держави, були впроваджені зміни до конституції, були націоналізовані громадський транспорт та великі підприємства, створено нові банки, проведено реформи систем управління та освіти тощо. Одним із головних завдань політики модернізації було формування громадянської ідентичності як запоруки входження у спільноту цивілізованих народів. Модернізація Турецької Республіки на західний взірєць означала відмову від ісламської ідентичності, що породило відчуженість у взаєминах із країнами, які раніше входили до складу Османської держави, а також спричинила брак чіткої регіональної стратегії, передусім у безпековому вимірі, що призвело до напруженості у відносинах із навколишніми державами.

Відкинувши ідеї панісламізму і пантюркізму, Ататюрк не прагнув будувати турецький націоналізм ні на ґрунті релігії, ні на ґрунті етнічної приналежності. Він визначив турецьку націю як

політичну та соціальну спільноту, сформовану громадянами країни, які пов'язані між собою мовою, культурою та переконаннями [18]. Тобто, турецький націоналізм був створений не на основі “етнічної приналежності”, а на принципі “спільного громадянства”. Причому ця обставина й досі законодавчо закріплена. Так, відповідно до ст. 66 Конституції Туреччини від 1982 р.: “Кожен, хто пов'язаний з Турецькою державою через зобов'язання громадянства – турок” [19]. Інакше кажучи, турецька нація була визначена не біологічними характеристиками й навіть не релігійними, а історико-соціологічними. Тобто національна культура Туреччини будувалась на основі об'єднання різних етнічних груп шляхом демографічної гомогенізації. Націоналізм Ататюрка позначався терміном “milliyetçilik” (від “milliyet” – “нація”), замість колишнього “türkçülük” (тюркізм). Він дистанціювався від крайнього націоналізму і пантюркізму та розумівся Ататюрком за французьким зразком – як ідеологія Турецької республіки, а не тюркської етнічної нації, як це було, зокрема, у пантюркістів. У розумінні Кемалю тюркізм – це турецький націоналізм у межах Туреччини, але чисто турецький, відмінний від османського чи ісламського. Він вважав, що турецька нація об'єднує не зв'язками релігійної доктрини, а приналежністю до турецької національності [18].

Після смерті К. Ататюрка у 1938 р. в політичному житті Туреччини почалися складні часи. Президентом був обраний Мустафа Ісмет Іненю (1884-1973), для якого почалися найскладніші шість років кар'єри. Світ стояв на порозі Другої світової війни. Швидке просування Німеччини по всіх фронтах посилювало тиск на Туреччину, змушуючи приєднатися до того чи іншого військового блоку. Ісмет-паші треба було балансувати між країнами, інтереси яких суперечили одні одним, здійснювати небувалі дипломатичні кульбіти для того, щоб якомога довше відтягувати момент вступу Туреччини у війну і при цьому зберегти територіальну цілісність своєї країни. Туреччина залишалася на нейтральних позиціях, підписавши серію договорів з СРСР, Німеччиною, Францією, Британією. Зовнішня політика, яку проводила Туреччина під час Другої світової війни, та міжнародні політичні умови того періоду стали визначальними факторами внутрішньополітичних рішень турецького уряду та їх практичного застосування. У такому контексті пом'якшилося ставлення політиків і влади до руху пантюркістів, який особливо активізувався в роки війни і став проявляти себе в багатьох сферах, включаючи пресу та культуру. У зв'язку з дружніми відносинами з Німеччиною та визнанням здобутих Німеччиною військових перемог до кінця 1943 року рух пантюркістів сприймався прихильно й навіть знаходив особисту підтримку в колах уряду. Протягом усієї Другої світової війни Німеччина вела активну пропаганду в Туреччині з метою втягування її у війну на своєму боці чи з метою запобігання вступу Туреччини у війну на боці союзників. Однією з головних тем агітаційних заходів було те, що після перемоги над радянським союзом тюркські народи, більшість з яких проживала на території сср, зможуть перейти під владу Туреччини, і так можна буде реалізувати мрію про “Великий Туран”, яку вже давно плекали у тюркістських колах.

Та коли в 1944 році стосунки з Німеччиною були перервані, рух пантюркістів також несподівано став переслідуватися. Процес зачистки, спрямований на пантюркістів, почався з почергового закриття прони́мецьких і пантюркістських засобів масової інформації, а продовжився арештами, що почалися після судового розгляду справи між Ніхалем Атсізом, власником журналу “Орхун”, який підтримував ідеї пантюркізму, і письменником та поетом Сабахаттіном Алі, якого Н. Атсіз звинувачував у комунізмі та називав “ворогом нації”. Судова справа завершилася так званім “Процесом расистів-тураністів”, який тривав с 7 вересня 1944 року по 29 березня 1945 року. Це був не лише політичний процес, що склався в контексті міжнародної кон'юнктури того часу та турецької зовнішньої політики, а й юридичне провадження, яке з багатьох точок зору стояло на основі несправедливості та судової безсистемності. Ставлення турецького уряду до пантюркістів в особливих умовах Другої світової війни змінювалося в залежності від військової ситуації та обставин, що склалися. У цьому сенсі «Процес расистів-тураністів» розпочався, розвивався та завершився у векторі розвитку турецько-німецьких та турецько-радянських відносин.

В цей період громадську думку щодо течії пантюркістів однозначно сформував циркуляр чинного уряду від 18 травня 1944 року, де справа пантюркістів була представлена різко негативно та заарештованих було оголошено винними ще до винесення вироку судом. Більш того, Ісмет Іненю в своїй промові також підтримав обвинувачення. Такі самі обвинувальні тексти з'явилися і на сторінках газет того періоду. У всіх статтях та новинах підозрюваних називали “расистами” та “пантюркістами”. Таким чином, завдяки пресі пантюркістські кола не тільки були зачищені, а й позбавлені суспільної поваги, не дивлячись на те, що 25 жовтня 1945 року обвинувачення було відхилено Вищим військовим судом, а 31 березня 1947 року на другому розгляді Стамбульським трибуналом був винесений виправдувальний вирок для всіх засуджених [20].

Зачистка пантюркістів 1944 року – це суто політична операція, яка була проведена задля пом'якшення відносин з радянським союзом і яка повністю втратила свій сенс після того, як у червні 1945 року радянський союз, наблизившись до східних кордонів Туреччини, зажадав Карс і Ардахан, а також власні військові бази в протоках Босфор і Дарданелли. Саме тоді радянсько-турецькі відносини були розірвані. Паралельно цьому процесу в турецькій політиці та турецькому суспільстві зріла антирадянська й антикомуністична риторика та сформувалося досить сприятливе середовище для нової появи націоналістичної ідеології.

Після поразки на парламентських виборах 1950 року голова Народно-республіканської партії Ісмет Іненю був змушений залишити президентське крісло та перейти в опозицію. На виборах перемогла Демократична партія, її голову Джеляля Баяра (1883 – 1986 рр.) було автоматично обрано президентом країни, а його найближчого соратника Аднана Мендереса було призначено на посаду прем'єр-міністра. Правляча Демократична партія Туреччини не перешкождала активізації прихильників пантюркізму. На початку 1950-х років збіг інтересів політичних еліт США та Туреччини призвів до використання пантюркізму як інструменту в боротьбі з опонентами для правлячої партії Туреччини всередині країни та в інформаційній війні Сполучених Штатів та Туреччини проти радянського союзу.

У цій ситуації 27 травня 1960 р. у країні знову відбувся військовий переворот, який призвів до повалення режиму Баяра – Мендереса. Військовими був створений Комітет національної єдності (КНС), який взяв управління країною до своїх рук. Пантюркісти також брали активну участь у перевороті. Одним з активістів перевороту був полковник Алпарслан Тюркеш (1917-1997 рр.), який на той час очолював пантюркіський рух та був найвпливовішим його лідером. Однак у сформованому Комітеті національної єдності не існувало спільного бачення майбутнього розвитку країни. Вже в найближчі місяці з його складу було виключено 14 націонал-радикалів на чолі з полковником А. Тюркешем, які заявляли про своє прагнення до встановлення в країні однопартійної націоналістичної диктатури [21].

Зміни у КНС та переслідування пантюркістів не припинили розвитку цього руху. Вже в 1962 році в Стамбулі відбувся пантюркістський конгрес, де було прийнято рішення про створення “Асоціації пантюркістів”. З 1963 року столицею Асоціації стала Анкара, а в 1967 році Асоціація нараховувала вже до 20 філій. [11]

Після військового перевороту КНС було скасовано конституцію 1924 р., розпущено парламент, заборонено діяльність політичних партій. Так закінчився перший етап існування Турецької республіки. За дорученням КНС юристами країни було підготовлено проєкт нової конституції, який у липні 1961 р. було винесено на референдум. Отримавши схвалення, нова Конституція набула чинності. Відповідно до Конституції Туреччина визначалася як “соціально-правова держава”. Автори нової Конституції вважали, що свої обов'язки держава може здійснювати через розвиток планової економіки. Декларувалася необхідність аграрної реформи та допускалася можливість націоналізації приватних підприємств. Конституція містила статті, що запобігали спробам неконституційних та антидемократичних дій як з боку населення, так і з боку партій, що перебувають при владі. Створена 1961 р. система контролю над діяльністю державних інститутів і партій практично показала себе малоефективною. Важливою ж особливістю існування Другої республіки можна вважати затвердження багатопартійної системи. Активність партійних організацій відображала зрушення, що відбувалися в турецькому суспільстві, включення в боротьбу за владу нових соціальних сил, кожна з яких виражала інтереси свого окремого електорату.

У 1969 р. А. Тюркеш та його соратники встановили контроль над Республіканською селянською національною партією (РКНП) і на її основі створили ультраправу Партію націоналістичного руху (ПНД), яка стала першою політичною партією Туреччини, що відкрито використовує пантюркізм у своїй політичній програмі. Партія будувалася з незаперечним лідерством А. Тюркеша. У 1969 р. А. Тюркешем та ПНД була створена молодіжна організація “Сірі вовки” (“Бозкурт”) для протидії комуністичній загрозі та боротьби з лівими комуністичними угрупованнями. Хоча “Сірі вовки” і заявляли, що вони борються за ідеї Ататюрка, однак саме ідеї “Великого Турану” були джерелом їх організації. Відмінною рисою організації “Сірі вовки” стала її воєнізованість. Для уряду ця організація була зручним інструментом боротьби з лівою опозицією без участі армії та поліції. Крім того, влада використала їх для створення обстановки нестабільності в суспільстві. На сумному рахунку організації різанина в Мараші, де за тиждень було вбито близько ста алавітів, а також стрілянина по першотравневій демонстрації 1977 року на площі Таксім у Стамбулі, коли загинули 42 особи. У 1975-1977 р.р. А. Тюркеш вже обіймав посаду віце-прем'єра та державного міністра.

Популярність партії з часом зростала. На виборах 1977 р. їй вдалося набрати 6,4% голосів та посісти 16 місце у парламенті. У ці роки А. Тюркеш створює низку націоналістичних громадських організацій: “Велике ідеалістичне суспільство”, “Федерація організацій тюркських емігрантів та переселенців” тощо.

Друга половина 1970-х років пройшла у Туреччині під знаком масштабного політичного насильства. Ультраправі, ультраліві та державні силові структури фактично вели одні з одними громадянську війну малої інтенсивності. З 1976 по 1980 рр. у вуличних зіткненнях та терактах у Туреччині загинуло понад 5 тисяч людей. За кілька місяців до наступного військового перевороту орган Робочої партії Туреччини тижневик “Юрююш” писав, що мета терору гранично ясна: підірвати національно-демократичний рух і відкрити шлях до влади тим реакційним силам, які потопили б в крові сподівання турецького народу в його боротьбі за свободу та мир, проти участі країни в НАТО й авантюрах міжнародного імперіалізму [22].

12 вересня 1980 року командування збройних сил Туреччини на чолі з генералом Кенаном Евреном здійснило державний переворот. Встановлений військовий режим мав правонаціоналістичний характер, близький до ідеології пантюркізму, але жорстко придушував політичний екстримізм як лівого, так і правого спрямування. 587 членів ультраправої ПНД на чолі з А. Тюркешем постали в Анкарі перед військовим трибуналом. Слідство встановило, що ПНД й особисто А. Тюркеш несуть головну відповідальність за розгул тероризму в Туреччині.

Після розпаду сср на політичній карті світу з’явилися нові незалежні тюркомовні держави: Азербайджан, Казахстан, Киргизія, Туркменія та Узбекистан. Повідомлення про розпад сср у грудні 1991 р. у Туреччині були зустрінуті всенародною радістю, викликавши повернення надій на створення “Великого Турану” під егідою Анкари. Чимало ентузіастів реалізації цієї ідеї знайшлося і в більшості нових незалежних держав. Туреччина знову почала формувати політичні цілі на Кавказі, декларували об’єднання всіх тюркомовних народів, включати до сфери свого впливу Узбекистан, Азербайджан, Туркменію, Киргизію та Казахстан. Об’єднання тюркських народів під егідою Туреччини стає одним із найважливіших пріоритетів у турецькій зовнішній політиці. Так, турецький президент Тургут Озал (1927 – 1993 рр.) зазначав, що “XXI століття стане століттям тюрк” [23].

Вже з 90-х років доктрина пантюркізму стає фактором, який істотно визначає геополітику Туреччини та поряд з ісламізмом перетворюється на впливову політичну силу та викликає найбільші побоювання росії. Деякі російські політологи стали навіть порівнювати пантюркізм із фашизмом. Будь-яке зближення тюркського регіону РФ з Туреччиною сприймалося як замах на територіальну цілісність росії. Вважається, що однією з причин розв’язання Чеченської війни було бажання Москви показати імперську силу та запобігти сепаратизму, прагненню до суверенітету та зближенню як з тюркським світом, так і з ісламським світом інших республік. Попри це Анкара не приховувала свого інтересу до десяти тюркських республік росії, розбудовуючи культурні та економічні відносини.

Так у Казані у 1991 року було засновано Всесвітню Асамблею тюркських народів. Основним напрямком її діяльності було проголошено відтворення, розробка та пропаганда тюркського шляху у суспільному розвитку, фундаментальних основ, які забезпечують тюркське єднання, що дозволяє кожному тюрку мати гідне життя в теперішньому та майбутньому. Нині тюркська сім’я – понад сорок народів, чисельність яких перевищує 200 мільйонів чоловік. Це перша пантюркістська організація, яка проводить регулярні зустрічі в столицях тюркських держав, і склад її членів представляє більшість тюркських народів та етнічних груп у світі. Тюркська політика не є безпідставною. Дійсно, країни мають подібну культуру, лінгвістичні подібності та спільні риси розвитку, а Туреччина вдало підкріпле ідеї єдності та історичних зв’язків. Якщо в сср створення іноземних ліцеїв та університетів не допускалося, то в нових незалежних державах розширення тюркської освіти тюркомовних регіонів пострадянського простору стало можливим. При цьому це підтримувалася Турецькою державою.

Пантюркіські ідеї були інституціонально та законодавчо закріплені в результаті створення у 1992 р. Турецького управління (Агентства) із співробітництва та розвитку при апараті прем’єр-міністра Республіки Туреччина (ТІКА), яке виділило 26 тисяч стипендій для навчання тюркомовних студентів у турецьких університетах. Крім того, Міністерство освіти Туреччини, приватні фонди та організації, компанії та інститути у тюркомовних республіках розгорнули численні програми в галузі освіти. Вже до 2000 р. у Туреччині навчалось 18600 тюркомовних слухачів [24]. Наразі програми навчання практично повністю виконані, але навчання тюркських студентів продовжується.

Крім того, на міждержавному рівні було відкрито Киргизстано-Турецький університет Манас, Міжнародний Турецько-Казахський університет Ходжа Ахмет Єсєві. У Туркменії відкрили Міжнародний Турецько-Тюркський державний університет. В Інституті бізнес-адміністрації в Баку ще 1991 р. було відкрито Фонд досліджень Турецького світу. На території Туреччини були також організовані курси з підготовки та перепідготовки чиновників із тюркомовних республік. В 1993 року, в результаті угоди міністрів культури Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Туркменістану та Турецької Республіки була заснована Міжнародна організація ТЮРКСОЙ, яку називають ЮНЕСКО тюркського світу.

Аналізуючи подальший розвиток зовнішньої та внутрішньої політики Туреччини, можна однозначно стверджувати, що вона відійшла від концепції розвитку, яку заклав Ататюрк. Так, представники сучасної політичної еліти на чолі з Р. Ердоганом, які прийшли до влади під гаслами “ісламізму з демократичним обличчям”, раніше закликали до корінних змін ідеології Ататюрка. Проте вже понад десять років всіяко прославляють “батька всіх турків”, проводять заходи щодо його вшанування та постійно підтримують високий історичний статус Ататюрка. При цьому по факту нехтують завітами “рятівника нації”. Наразі у десятки разів збільшено штат управління у справах релігії, яке вже виступає мало не окремим міністерством. За роки правління Р. Ердогана кількість побудованих мечетей у кілька разів перевищила чисельність об’єктів мусульманського культу, що діяли на час правління Ататюрка. Носіння традиційної мусульманської хустки у навчальних закладах та держустановах, проти чого завзято виступали кемалісти, стало чи не обов’язковим атрибутом. Заборонені при Ататюрку мусульманські секти відкрито діють по всій території Туреччини. Конкурс при вступі на теологічні факультети (раніше був лише один) сягає 30-40 осіб на місце [25, 26].

У зовнішній політиці Туреччина постійно підтримує курс на розширення свого впливу за межами країни та розвиває ідею тюрко-турецького культурного простору. Іншими словами, стверджувати про продовження пантюркістських наративів у турецькій політиці, хоча наразі офіційна Анкара всіяко заперечує свою причетність до реалізації ідей пантюркізму у зовнішній політиці. Втім, уряд Реджепа Тайіпа Ердогана прискорив прогрес Туреччини у напрямі всебічної співпраці з тюркомовними державами та державами, де присутні народи, що входять у сферу пантюркістського світу. Як приклад можна привести уривок звернення Ердогана на VIII саміті “Ради співробітництва тюркомовних держав”, який відбувся в Стамбулі 12 листопада 2021: “Тюркські країни протягом тисячоліть залишалися центром культури і цивілізації. Я впевнений, що так буде й надалі...Організація тюркських держав не повинна нікого турбувати. Навпаки, потрібно прагнути стати частиною цієї висхідної структури, що базується на історичній спільності. Ця організація є платформою розвитку міждержавних зв’язків” [27].

Висновок. Аналіз розвитку сучасного зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу Туреччини є складним: межі, які відображають сферу турецького впливу у тюркомовному світ, є недостатньо стабільним. Проте чітко видно: пантюркізм сьогодні піддається оновленню та модернізації. Ці процеси пов’язані не тільки з новаціями у геополітичних поглядах, а й синтезом доктрини пантюркізму з ісламом у поєднанні із соціальними лозунгами. Пантюркізм сьогодні враховує минулі помилки та особливості сучасних міжнародних відносин. Можна говорити, що пантюркізм сьогодні:

це багатогранна програма системної інтеграції Турецької Республіки і тюркомовних країн у сфері мови, культури та освіти на базі турецького алфавіту, лінгвістики, історії, літератури та культури;

це максимум прагматизму для економіки та енергетики Туреччини, отримання доступу до сировинних ресурсів дружніх Азербайджану та республік Центральної Азії;

це активна дипломатична діяльність Анкари із забезпечення інтересів дружніх тюркомовних країн (включаючи країни СНД) у відносинах із Заходом, а також у разі конфліктних ситуацій (наприклад, під час вірмено-азербайджанського конфлікту), а також сприяння ісламській консолідації;

це формування інтегрованих різноманітних загальнотюркських державних та недержавних інститутів з метою партнерства та міжнародної співпраці.

Перспективами подальших досліджень цієї наукової проблеми можуть бути аналіз взаємозв’язку ідеології пантюркізму з процесами формування сучасної геостратегії Туреччини, визначення її орієнтирів та впливу на міжнародну політику. Так само важливим вбачається дослідження пантюркістських впливів на кримськотатарську громаду та інші соціальні прошарки сучасного Українського народу.

Бібліографічний список:

1. Ульченко Н. Новый путь Турции? *Мировая экономика и международные отношения*. 2012. № 6. С. 90-101.
2. Гумилев Л. Древние тюрки. М. : Айрис-пресс, 2016. 560 с.
3. Каиржанов А. Тюркология: История всемирной тюркологии : монография. / под ред. Ш. Ибраев, К. Келимбетов. Алматы : Раритет, 2016. 448 с.
4. Róna-Tas A. An Introduction to Turkology. *Universitatis Szegediensis de Attila József nom.*, 1991. 170 p.
5. Mansuroğlu, M. Turkish literature through the ages (with bibliography). *Central Asiatic Journal*, 9(2), 1964. P. 81–112.
6. Gurr T. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. USA : United States Institute of Peace, 1993. 448 p.
7. Crawford Y. Nationalism and Separatism in Afrika. / Kilson V. (ed.) *New States in the Modern World*. Cambridge: Harvard University Press, 1975. P. 57-75
8. Tuna M. *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity, 1788–1914*. Cambridge University Press, 2017. 290 p.
9. Узун Ю. Розвиток ідеї тюрко-турецького культурного простору в XX столітті та її політичне значення для геотратегії Туреччини. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2016. Sv. 3, Vyd. 3. С. 33-44.
10. Динікова Л. Діяльність Ісмаїла Гаспринського в контексті міжкультурних комунікацій кримськотатарського суспільства в кінці XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. культурології : 26.00.01. Київ, 2014. 20 с.
11. Landau J. *Pan-Turkism in Turkey. A Study of Irredentism*. London: C. Hurst & Company, 1981. 219 p.
12. Thomas, David S. "YUSUF AKÇURA'S ÜÇ TARZ-I SIYASET". *Central Asian Monuments*, Piscataway, NJ, USA: Gorgias Press, 2011, pp. 173-191.
13. Moaddel M. *Islamic Modernism, Nationalism, and Fundamentalism. Episode and Discourse*. Chicago : University of Chicago Press, 2005. 448 p.
14. Taner Akçam. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*. Yayıncı : İmge Kitabevi, 2014. 575 s.
15. Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. URL: <http://www.iskenderiyekutuphanesi.com/2009/10/ziya-gokalp-turkculugun-esaslari/#comments> (дата звернення 23.01.2023).
16. Uzer U. *An Intellectual History of Turkish Nationalism: Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity*. Salt Lake City : University of Utah Press, 2016. 288 p.
17. Mango A. *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*. New York : Abrams Press, 2002. 704 p.
18. Шюкрю Ганиюглу М. Ататюрк. Біографія мислителя. Київ : Ніка-Центр, 2018. 240 с.
19. *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. URL: <https://bianet.org/bianet/siyaset/4485-1982-tc-anayasasi> (дата звернення: 30.07.2023).
20. Aytürk, I. "The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to the 1960s." *Journal of Contemporary History*, no.46 (2), 2011. 308–335 p.
21. Reinkowski M. *The History of the Republic of Turkey (Ottoman and Turkish Studies)*. Academic Studies Press, 2023. 300 p.
22. Хто такі – Сірі Вовки. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/hto-taki-siri-vovki.html> (дата звернення: 10.08.2023).
23. Надеин-Раевский В., Сковорода В. Бизнес без зеленого знамени. *Интербизнес*. 1992. № 4(22). С. 40
24. Kurtulus B. Cooperation in the Fields of Education and Science Between Turkey and the Turkish Republics. *Eurasian Studies*. 2000. № 17. С. 44
25. Reading Erdogan's Ambitions in Turkey's New Mosques. URL: <https://www.nytimes.com/2017/06/14/magazine/reading-erdogans-ambitions-in-turkeys-new-mosques.html> (дата звернення: 10.08.2023).
26. Constructing a "New Turkey" through Education URL: <https://tr.boell.org/en/2019/10/01/constructing-new-turkey-through-education> (дата звернення: 10.08.2023).
27. "Turkistan will once again be a center of attraction and enlightenment". URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/133471/-turkistan-will-once-again-be-a-center-of-attraction-and-enlightenment-#> (дата звернення: 10.08.2023).

References:

1. Ulchenko N. *Novyi put Turtsyyu? Myrovaia ekonomyka y mezhdunarodnye otnosheniya*. 2012. № 6. S. 90-101.
2. Humylev L. *Drevnye tiurky*. M. : Airys-press, 2016. 560 s.
3. Kayrzhанov A. *Tiurkologiya: Ystoryia vsemyrnoi tiurkologiy* : monohrafiia. / pod red. Sh. Ybraev, K. Kelymbetov. Алматы : Rarytet, 2016. 448 s
4. Róna-Tas A. An Introduction to Turkology. *Universitatis Szegediensis de Attila József nom.*, 1991. 170 p.
5. Mansuroğlu, M. Turkish literature through the ages (with bibliography). *Central Asiatic Journal*, 9(2), 1964. P. 81–112.

6. Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. USA : United States Institute of Peace, 1993. 448 p.
7. Crawford Y. Nationalism and Separatism in Afrika. / Kilson V. (ed.) New States in the Modern World. Cambridge: Harvard University Press, 1975. P. 57-75
8. Tuna M. Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity, 1788–1914. Cambridge University Press, 2017. 290 p.
9. Uzun Yu. Rozvytok idei tiurko-turetskoho kulturnoho prostoru v KhKh stolitti ta yii politychne znachennia dlia heotrathii Turechchyny. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2016. Sv. 3, Vyd. 3. С. 33-44.
10. Dynikova L. Diialnist Ismaila Hasprynskoho v konteksti mizhkulturnykh komunikatsii krymskotatarskoho suspilstva v kintsi KhIKh – na pochatku KhKh stolittia : dys. ... kand. kulturolohii : 26.00.01. Kyiv, 2014. 20 s.
11. Landau J. Pan-Turkism in Turkey. A Study of Irredentism. London: C. Hurst & Company, 1981. 219 p.
12. Thomas, David S. "YUSUF AKÇURA'S ÜÇ TARZ-I SIYASET". Central Asian Monuments, Piscataway, NJ, USA: Gorgias Press, 2011, pp. 173-191.
13. Moaddel M. Islamic Modernism, Nationalism, and Fundamentalism. Episode and Discourse. Chicago : University of Chicago Press, 2005. 448 p.
14. Taner Akçam. İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na. Yayıncı : İmge Kitabevi, 2014. 575 s.
15. Gökalp, Ziya. Türkçülüğün Esasları. URL: <http://www.iskenderiyekutuphanesi.com/2009/10/ziya-gokalp-turkculugun-esaslari/#comments> (дата звернення 23.01.2023).
16. Uzer U. An Intellectual History of Turkish Nationalism: Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity. Salt Lake City : University of Utah Press, 2016. 288 p.
17. Mango A. Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey. New York : Abrams Press, 2002. 704 p.
18. Shiukriu Haniohlu M. Atatiurk. Biohrafiiia myslytelia. Kyiv : Nika-Tsentr, 2018. 240 s.
19. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. URL: <https://bianet.org/bianet/siyaset/4485-1982-tc-anayasasi> (дата звернення: 30.07.2023).
20. Aytürk, I. "The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to the 1960s." *Journal of Contemporary History*, no.46 (2), 2011. 308–335 p.
21. Reinkowski M. The History of the Republic of Turkey (Ottoman and Turkish Studies). Academic Studies Press, 2023. 300 p.
22. Khto taki – Siri Vovky. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/hto-taki-siri-vovki.html> (дата звернення: 10.08.2023).
23. Nadeyn-Raevskiy V., Skovoroda V. Byznes bez zelenoho znameny. *Ynterbyznes*. 1992. № 4(22). S. 40
24. Kurtulus B. Cooperation in the Fields of Education and Science Between Turkey and the Turkish Republics. *Eurasian Studies*. 2000. № 17. С. 44
25. Reading Erdogan's Ambitions in Turkey's New Mosques. URL: <https://www.nytimes.com/2017/06/14/magazine/reading-erdogans-ambitions-in-turkeys-new-mosques.html> (дата звернення: 10.08.2023).
26. Constructing a "New Turkey" through Education URL: <https://tr.boell.org/en/2019/10/01/constructing-new-turkey-through-education> (дата звернення: 10.08.2023).
27. "Turkistan will once again be a center of attraction and enlightenment". URL: <https://www.tcgb.gov.tr/en/news/542/133471/-turkistan-will-once-again-be-a-center-of-attraction-and-enlightenment-#> (дата звернення: 10.08.2023).

Chumak O. M. The evolution of the doctrine of panturkism and its political significance for Turkey's geo-strategy

Modern processes of globalization in the world, on the one hand, are characterized by intense integrative processes in countries across the globe, which contribute to forming economic unions and developing supranational institutions. On the other hand, there is a rising national self-awareness and a growing role of the ethnic factor in the socio-political development of countries. Ethnic communities, as political subjects, simultaneously have an impact on both domestic and international processes. The study of pan-Turkism is currently of considerable scientific interest due to a new stage in developing the doctrine of unifying all Turkic peoples, and the doctrine's influence on Turkey's geopolitics. Pan-Turkism is a challenge for many countries, as its use is likely to aggravate ethnopolitical relations and feed the centripetal forces of the Turkic-speaking population in multiple countries. The article examines evolution stages of pan-Turkism doctrine in historical retrospect.

It was determined that pan-Turkism today acts as: 1) a multifaceted program of systemic integration of the Republic of Turkey and Turkic-speaking countries in the field of language, culture and education based on the Turkish alphabet, linguistics, history, literature and culture; 2) maximum pragmatism for Turkey's economy and energy, gaining access to raw resources of friendly Azerbaijan and the Central Asian republics; 3) Ankara's active diplomatic activity to ensure the interests of friendly Turkic-speaking

countries (including the CIS countries) in relations with the West, as well as in the event of conflict situations (for example, during the Armenian-Azerbaijani conflict), as well as promoting Islamic consolidation; 4) formation of integrated various all-Turkic state and non-state institutions for the purpose of partnership and international cooperation.

Keywords: *Turkism, pan-Turkism, geostrategy, international politics, ethnopolitics, foreign policy of the Republic of Turkey, ideology of Turkey, cooperation, Ukrainian-Turkish relations.*